

معرفی تذکره‌ای از شاعران یزد در قرن چهاردهم هجری

دکتر سید محمد باقر کمال‌الدینی*

اعصار مختلف بوده است. پیوند ما با شاعران گذشته به واسطه کتابهایی است با عنوان تذکره که در بردارنده شرح احوال شعرا و نمونه‌ای از اشعار ایشان است. به عبارت دیگر، اگر تذکره‌ها نبودند، نام و آثار بسیاری از شاعران گذشته برای ما ناشناخته بود. سابقه تذکره‌نویسی در زبان فارسی را از قرن ششم هجری می‌دانند. از آن زمان تاکنون تذکره‌های زیادی نوشته شده است. تذکره‌ها، با توجه به محتوای خود، انواع و اقسامی دارند: دسته‌ای از آنها شامل نام و آثار شاعرانی هستند که به محل خاصی تعلق دارند یا محدود به طبقه و دسته خاصی از شاعران می‌شوند. یکی از این تذکره‌ها، *تذکره السلسله* است، در شرح احوال و منتخب آثار شاعران سادات مدرسی یزد، تألیف صابر یزدی شاعر قرن چهاردهم هجری.

شرح احوال و آثار صابر یزدی

سید ابوالقاسم مدرسی یزدی فرزند میرزا محمد

* عضو هیئت‌علمی دانشگاه پیام نور، مرکز تفت.

چکیده: یکی از تذکره‌های شاعران یزد، تذکره‌ای است که در آن شرح حال و نمونه اشعار شاعران سلسله سادات مدرسی یزد آمده و به همین مناسبت *تذکره السلسله* نام گرفته است. از این تذکره دو نسخه خطی موجود است که اولی در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود و دومی متعلق است به کتابخانه شخصی سید ابوالفضل سعیدی ریحان در یزد.

نویسنده این تذکره سید ابوالقاسم مدرسی یزدی، متخلص به صابر است که خود از شاعران یزد در قرن چهاردهم هجری محسوب می‌شود. نگارنده این مقاله، ضمن معرفی و مقایسه این دو نسخه، به بیان ویژگیهای مهم این تذکره می‌پردازد.

کلید واژه: ادبیات ایران، تذکره شاعران یزد، نسخه خطی، ابوالقاسم مدرسی یزدی، صابر، *تذکره السلسله*، سادات مدرسی.

شاعران و نویسندگان از بزرگترین ذخایر و مواهب الهی هستند که بیشترین سهم را در توسعه و ترقی جوامع دارند. آثار آنان که حاصل اندیشه‌های متعالی آنهاست، همواره روشنگر راه انسانها در طی قرون و

سید ابوالقاسم مدرسی خویذکی یزدی متخلص به صابر فرزند مرحمتشان میرزا محمد ابراهیم، برادرزاده مرحوم میرزای مدرس معروف یزدی که نام و نشان آقایان سادات مدرسی یزد را که طبع شعری داشتند با هويت آنها به سال ۱۳۱۳^۲ ضبط کرده بود.. (۱:۱۳۵۵) و آن‌گونه که پس از این در مشخصات نسخه نوشته است، به نظر می‌رسد همان نسخه کتابخانه سید ابوالفضل سعیدی ریحان باشد.

الف) نسخه سعیدی ریحان

این نسخه مجموعه‌ای است خشتی در ۱۸۰ برگ که علاوه بر تذکرة السلسله شامل آثار دیگر صابر نیز هست. بخش تذکرة السلسله در این مجموعه مشتمل است بر سه سلسله و یک رشته. سلسله اول در احوال متقدمین، سلسله دوم در احوال معاصران؛ سلسله سوم در اشعار شیرین و یک رشته در احوال خود نویسنده.

این نسخه مجموعاً معرفی ۲۹ شاعر را به شرح زیر در برمی‌گیرد: ۱. میرزای مدرس بزرگ؛ ۲. میرزا محمد علی حیران (مدرس ثانی)؛ ۳. سید حسن (پسر حیران)؛ ۴. میرزا ابراهیم خاموش (پسر حیران)؛ ۵. میرزا ابوالحسن شیدا؛ ۶. میرزا محمد علی شهلا؛ ۷. میرزا محمد صادق؛ ۸. سید علی؛ ۹. سید کاظم؛ ۱۰. سید یحیی فدایی؛ ۱۱. سید مرتضی کامل؛ ۱۲. سید حسن ناطق؛ ۱۳. میرزا محمد علی وامق؛ ۱۴. میرزا محمد اسماعیل؛ ۱۵. میرزا محمد باقر؛ ۱۶. میرزا ابوالحسن تجلی؛ ۱۷. سید علینقی حجاب؛ ۱۸. سید حسین؛ ۱۹. میرزا محمد حسن؛ ۲۰. میرزا مصطفی خالص؛ ۲۱. میرزا محمد علی درویش؛ ۲۲. میرزا زین العابدین (صدر الشریعه)؛ ۲۳. سید علی مشتاق؛ ۲۴. میرزا عبدالباقی؛ ۲۵. سید محمد فانی؛

ابراهیم و متخلص به صابر از شاعران یزد در قرن چهاردهم هجری است.^۱ آیتی در تاریخ یزد در شرح احوال صابر نوشته است: هم از دودمان مدرس، صابر تخلصی بوده که تذکرة‌ای در اسامی و شرح حال هریک از افراد مدرسیه نوشته، نام آن را تذکرة سلسله گذاشته. نسخه‌اش کمیاب است، اشعار خود صابر هم در آن تذکرة هست با نام و نشانش وما از آن محروم (آیتی، ۱۳۱۷: ۳۰۲). متأسفانه در تاریخ یزد، شرح حال شاعر از اینجا به بعد با شاعر دیگری به نام شاه صفی (صفی یزدی) خلط شده است (همان: ۳۰۲) و این اشتباه باعث اشتباه دیگر تذکرة نویسان همچون اردشیر خاضع در تذکرة سخنوران یزد و خیامپور در فرهنگ سخنوران شده است و آن دو شاعر را یک نفر دانسته‌اند.

صابر، علاوه بر تذکرة السلسله، صاحب کلیاتی است شامل مجالس وعظ و خطابه و مرثی و مباحثی به نظم و نثر در باب احتیاط به نام احتیاطیه، که تا امروز به چاپ نرسیده است.

معرفی تذکرة و نسخه‌های آن

از این تذکرة دو دستخط موجود است: اولی به شماره ۸۴ د، متعلق به کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، که هم اکنون در کتابخانه مرکزی آن دانشگاه نگهداری می‌شود و فیلمی از آن نیز به شماره ۲۱۹۹ در همان کتابخانه موجود است. این نسخه در مجموعه‌ای به همراه تاریخ جدید یزد، تألیف احمدبن حسین بن علی کاتب و العروض، تألیف ابو عبدالله محمد بن ابی الجیش انصاری است. دومین نسخه در کتابخانه خصوصی سید ابوالفضل سعیدی ریحان در یزد موجود و شامل ۱۸۰ برگ است. برگهای ۱۵۰-۱۶۱ تذکرة السلسله و بقیه دیوان اوست.

علی محمد وزیری - بنیانگذار کتابخانه وزیری یزد - می‌نویسد: در چهارشنبه ۲۴ ربیع المولد ۱۳۷۳ (آذر ۱۳۳۲) مجموعه‌ای خطی به دستم آمد که جزو آن مجموعه رساله‌ای بود به نام تذکرة السلسله که مرحوم حاجی میرزا

۱. در مقدمه تذکرة السلسله، خود را برادرزاده قطب الانطاب میرزای مدرس معرفی کرده است (گلچین معانی، ۱۳۶۳: ۱۴۵)؛ لکن در نسخه خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۸۴ د، که به خط نویسنده است، چنین عبارتی وجود ندارد.

۲. در نسخه خطی متعلق به دانشگاه تهران سال ۱۳۱۴ ذکر شده است.

بر اشعار آبدار، مجملی از احوال خجسته مآل هر یک به اختصار گوشزد صاحبان عظام و دوستان کرام می‌شود و مرتب ساخته به دو سلسله و یک رشته: اول در احوال متقدمین، دوم در احوال معاصرین، رشته در احوال کمترین و در رقمزد اسامی گرامی ایشان به ترتیب حروف تهجی است و اگر در حروف مساوی، هر یک سن شریفشان بیش، نام نامیشان بیشتر و در تساوی به مقتضای الافضل فالافضل عمل خواهد شد (نسخه خطی دانشگاه تهران، ش ۸۴ د).

برخی از ویژگیهای مهم تذکره

شرح حال جامع و کاملی از میرزا محمد علی مدرس (میرزای مدرس بزرگ)، متخلص به حیران، در تذکره السلسله آمده که در نوع خود جالب و کاملتر از دیگر تذکره‌ها، همچون تذکره میکده است. همچنین شجره‌نامه حیران تا امام حسن مجتبی (ع) آورده شده است. در بخشی از شرح حال او آمده است: یکی از شاهزادگان از ایشان خواهش شرح حال حضرت باقر (ع) نمود، کتابی موسوم به هدیه القاصر الی مولانا الباقر تمام فرموده به نظر وی رسانیده .. (وزیری، ۱۳۵۵: ۲) و نیز دو بیت از او:

جهان جام و فلک ساقی، اجل می
 خلایق باده نوش مجلس وی
 خلاصی نیست اصلاً هیچکس را
 ازین جام و ازین ساقی، ازین می

(همان: ص ۴)

از دیگر شاعرانی که در این تذکره به طور مفصل به آنها پرداخته شده است، می‌توان از میرزا علیتقی، متخلص به حجاب، یاد کرد که یازده صفحه از این تذکره را به خود اختصاص داده است. از جمله غزلی از او که در

جواب سعدی سروده است، با مطلع

ز دوستان دو رنگم همیشه دل تنگ است
 فدای همت آن دشمنی که پیکرنگ است

(همان: ص ۱۷)

۲۶. میرزا محمد حسن؛ ۲۷. سید علی مشتاق؛ ۲۸. میرزا محمد علی؛ ۲۹. سید ابوالقاسم صابر.

آغاز و پایان نسخه چنین آمده است:

آغاز: بسمله، حمد بیحد و ستایش بیعد خالق را سزد که پیشش را خلعت هستی بخشیده و فطرت را در صدف شرف دریای بی منتهای رأفت و مرحمت پروریده..

انجام: هر که عشق او ورزد لاعلاج جان بازد

یا زشوق دیدارش یا ز درد هجرانش

(گلچین معانی، ۱۳۶۳: ۲۴۴-۲۴۶)

ب) نسخه دانشگاه تهران

این نسخه مشتمل بر دو سلسله و ۳۹ برگ است. از آغاز افتادگی دارد و رشته ندارد. با شعری در مرثیه ناصرالدین شاه و جلوس مظفرالدین شاه، در ۱۵ بیت آغاز می‌شود. شرح احوال و نمونه اشعار ۱۸ شاعر را داراست که ۱۰ شاعر کمتر از نسخه قبلی است. اسامی این شاعران بدین شرح است: سلسله اول: ۱. میرزا محمد علی حیران مدرس؛ ۲. سید حسن (پسر حیران)؛ ۳. میرزا محمد ابراهیم خاموش (پسر حیران مدرس)؛ ۴. میرزا ابوالحسن شیدا؛ ۵. میرزا محمد علی؛ ۶. میرزا محمد صادق شیدا؛ ۷. سید یحیی فدایی (پسر وامق)؛ ۸. سید حسن ناطق؛ ۹. میرزا محمد علی وامق. سلسله دوم: ۱۰. سید کاظم؛ ۱۱. میرزا محمد اسماعیل؛ ۱۲. میرزا محمد باقر؛ ۱۳. میرزا ابوالحسن تجلی؛ ۱۴. میرزا مصطفی خالص؛ ۱۵. میرزا محمد علی درویش؛ ۱۶. میرزا محمد حسن؛ ۱۷. سید علی مشتاق؛ ۱۸. میرزا محمد علی.

تذکره السلسله (نسخه دانشگاه تهران) با این

مقدمه آغاز می‌شود:

اقل الحاج و السادات، ابوالقاسم المتخلص به صابر،

خلف خلد قرار میرزا محمد ابراهیم مدرس - طاب ثراه - بر خود لازم دانستم و متحنم ساخته بعضی از اشعار گهربار ایشان را ثبت نموده و آن را به تذکره السلسله نام نهاده. علاوه

بر عفت و ترس که بد بود
 که بر کس نباید عید
 سگش بود بهشت جادو
 هم چشم نمید که نریشند
 شاه نامرد بر شهید کرد
 سزید بر شو بیدل که بر
 که نریشند که نریشند
 که در پسر از خدا ناپید
 هر قدر که نریشند
 به شهید و شک که نریشند
 دشمن بشود قضا و ناپید
 به نریشند نام ناپید

از داغ شهر نشین
 من بعد از این صفت عام
 به شوره لطف علی ایوان
 فخره خنجر، سید هرگز
 تاریخ سفر این کهنم ابدل
 امید که از اولان شاه

و با تمام خلا این نریشند
 نرد در هر شش و نرد در شش
 زدن تو بر است مصلحت
 ز جود و جود و جود هم
 بکلی آنچه خواهر خواهر کنی
 عسل بود نرد تو بویست
 همه مهلا و نریشند نریشند

ایها که و نریشند
 بود در هر پید و در ذره هم
 خدا با نریشند خانی این جهان
 را از زود و زود هم
 جهان که نریشند با یکدیگر کنی
 بخود است با یکدیگر معبودین
 ز خلا بنیان زود خانی
 گرفته تمام جهان خوان نریشند

همه بر روان جهان تو جامع علوم انسانی

بدلطف عطار ز چشم همه
 پندار نشدند و نریشند
 نودارنده نفسی دار ما
 و مع هم که ما دلج دلج

رهنه با با هر و هر
 اله نریشند هم سید ساز و سوز
 فو از کار و خطا کار ما
 حو کم درت را سام فرج

بهر این از این نریشند
 به نریشند نریشند
 به نریشند نریشند
 به نریشند نریشند

خود، نام اشخاص و اماکن معروف را آورده است. مثلاً در قسمتی از شرح احوال حیران یزدی می‌نویسد:

میرزا مدرس از اولاد امجاد عالم عامل، فاضل کامل عادل، میر محمد صالح اردکانی، سرآمد علما و فقهای یزد و مدرس بقعه اسحاقیه، اعظم بقاع معروفه یزد، وقف بر آن عالم عامل و اعلم اولاد امجادشان نسلأ بعد نسل می‌باشد. اوصاف حمیده آن بزرگوار کالشمس فی وسط النهار در کمال اشتهار و انتشار و مدرس اول مشهور است و مدرس ثانی صدرالدین محمد می‌باشد که خود به زبان فصاحت بیان فرموده:

زیب دانش در لباس فقر دارد جلوهای
بخت من خوش کاین دو را کامل عیارم داده‌اند

امامت مسجد جمعه یزد و مدرس بقعه اسحاقیه و مدرسه شاهزاده محمد ولی میرزا که اکنون به صورت نوانخانه درآمد است (وزیری، ۱۳۵۵: ۲).

منابع

آینی، عبدالحسین (۱۳۱۷)، تاریخ یزد، چاپخانه گلپهار، یزد؛

گلچین معانی، احمد (۱۳۶۳)، تاریخ تذکراه‌های فارسی، انتشارات کتابخانه سنایی، تهران؛

مدرسی یزدی، سید ابوالقاسم، تذکرة السلسله، نسخه خطی شماره ۸۴ د،

کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران؛

_____، تذکرة السلسله، نسخه خطی کتابخانه شخصی سید ابوالفضل

سعیدی ریحان؛

وزیری، سید علی محمد (۱۳۵۵)، مجموعه وزیری، ج ۱، انتشارات کتابخانه

وزیری، یزد. ■

و نیز غزلی زیبا از او با ردیف «گفتم به چشم» که با این مطلع شروع می‌شود:

پاسبان گفتا بروب این خاک در، گفتم به چشم
گفتمش ریزم کجا گفتا به سر، گفتم به چشم
(همان، ص ۱۷-۱۸)

صابر در تذکرة السلسله، انشایی عالی و عباراتی زیبا و مسجع دارد. برای نمونه سطری از شرح احوال خاموش را ذکر می‌کنیم:

به صفت حسن خلق موصوف و به دانایی معروف. کلماتش خوب، ابیاتش مرغوب. صحبتش شیرین، سخنش نمکین. صاحب خلق کریم، سلیقه‌اش در شعر شناسی مستقیم. از فضیلتی دوران و از عرفای زمان و شعر را در نهایت متانت و نثر را در کمال بلاغت انشا و املا می‌فرموده.. (همو، ص ۵)

همچنین، با الفاظ زیبایی خود به وعظ و اندرزگویی می‌پردازد. چنان‌که در جایی می‌گوید: ای برادر عزیز مکرّم، علیکم بالسواد الاعظم. سب قهستان به آسپیش نیززد و مجالست با مردم بی مغزش با مغز لوز و جوز نسزد.. (همان، ص ۶). در انتخاب اشعار شاعران به معیارهای زیباشناسی توجه داشته و به سراغ ابیاتی رفته که برخوردار از صورخیال بوده‌اند. مثلاً از فدایی این بیت را برگزیده است:

بر لبش مینای می، در جام، عکس روی وی
آن بود چون آب در می، این بود چون می در آب
(همان، ص ۱۱)

تذکرة السلسله، نه تنها از این حیث که شرح احوال و نمونه اشعار شاعران یزد را در بردارد، بلکه به عنوان یک متن تاریخی و اجتماعی درخور توجه و اهمیت است. چرا که نویسنده در جای جای اثر